

Zsidó történelem 1. (ókor) Izrael kezdeteitől az arab hódításig

BBN-HEB11-231, BBV-101, BMA-VALD-451:2

Panelóra, koordinálja: *Buzási Gábor*

2015. március 19.

Biró Tamás:

Izrael szomszédjai: Fönícia, Arám, Moáb, Edom, Ammon

Irodalom:

Kötelező olvasmány:

John Kaltner and Steven L. McKenzie (eds.), *Beyond Babel: A Handbook for Biblical Hebrew and Related Languages*, Atlanta: SBL, 2002 [11.1.Kal.1.], pp. 1-11, 43-45, 50 (alja)-57, 93-99, 207-208, 212-220.

(Pdf-ként emailben: biro.tamas@btk.elte.hu.)

Javasolt irodalom:

Dobos Károly Dániel, *Sém fiai: A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története*.

(Pázmány Egyetem eKiadó – Szent István Társulat, 2013.)

És persze nagyon sok minden más...

Az óra céljai:

1. A vaskori Izrael kontextusa:
szomszédos népek, rokon nyelvek, rokon (de különböző) kultúrák
2. Bevezetés a sémi nyelvészetbe
(hosszabb bevezetés: MA-s tanegység)
3. A nyelvtörténet, mint a történelem segédtudománya?
Igen, de nagyon óvatosan, a nyelvtörténeti narratívaalkotás
módszertanának megértése után!

Szomszédos népek, áttekintés

Közel-Kelet az i.e. 2. évezred vége felé

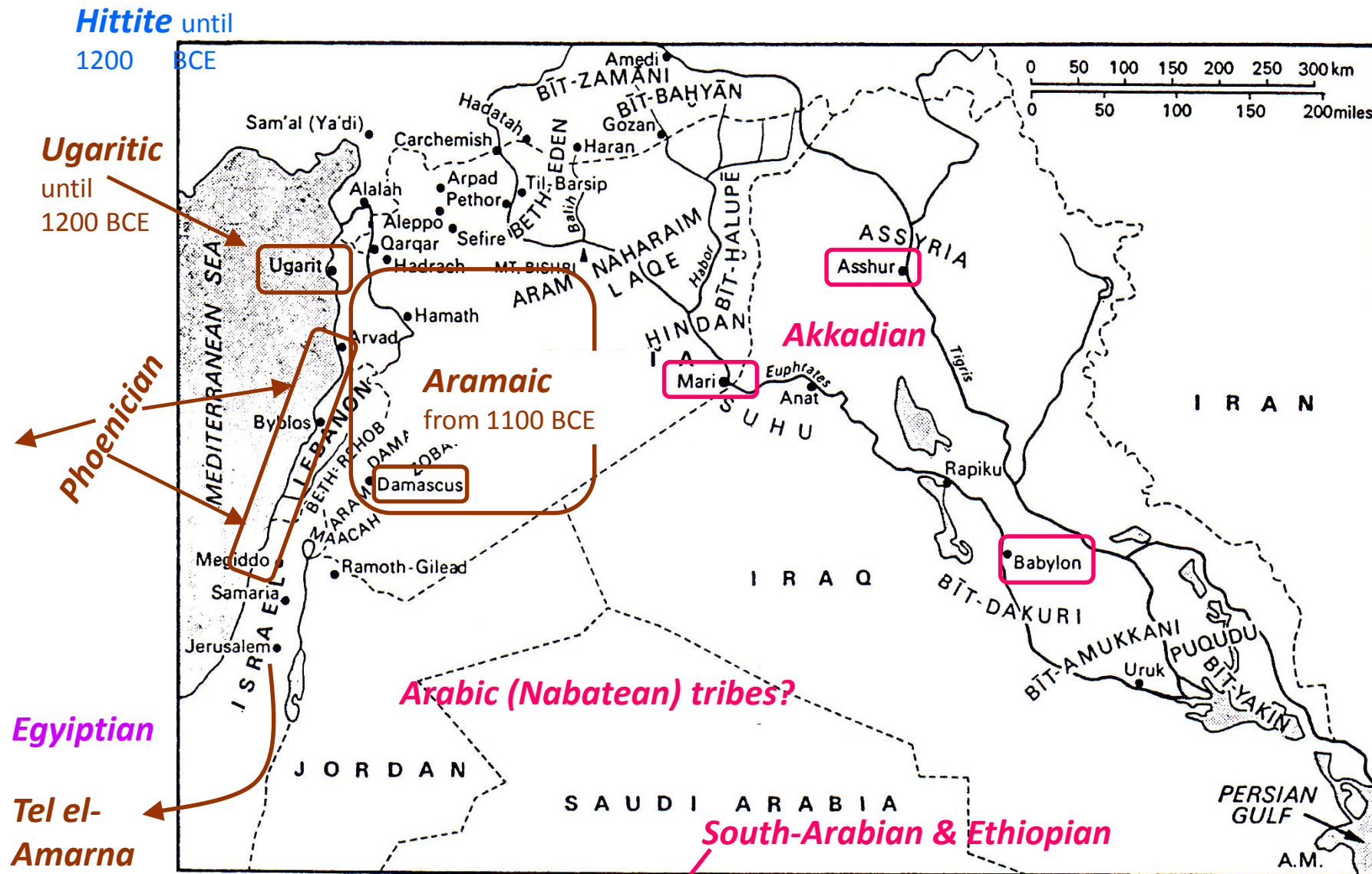
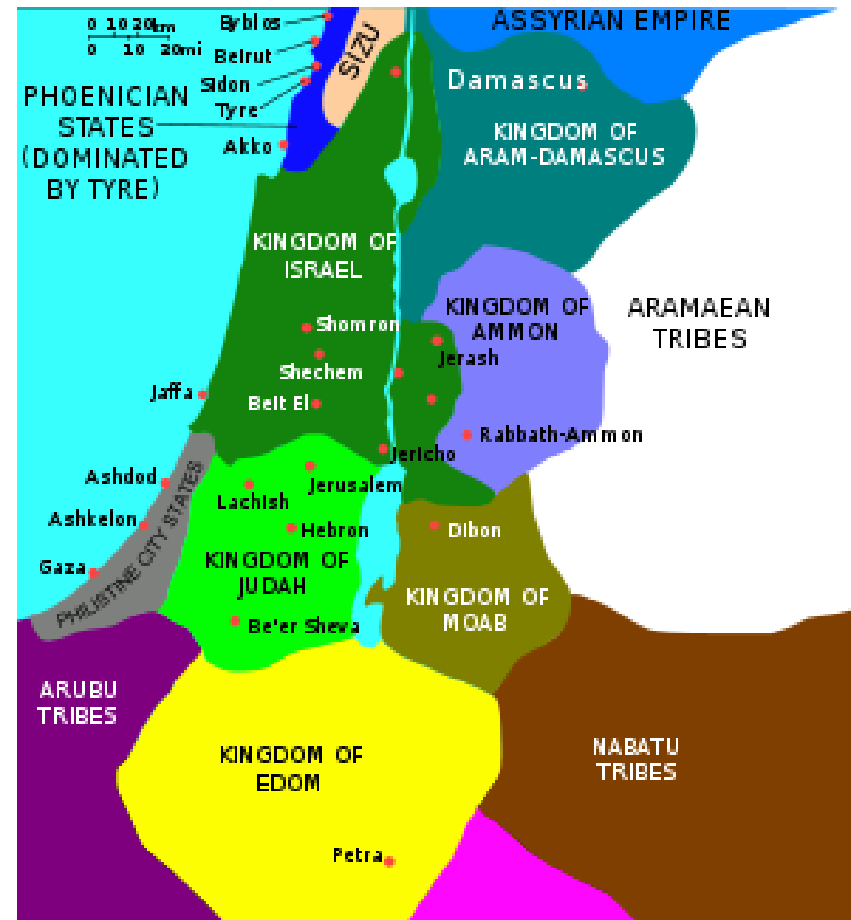

FIG. 4 The Aramaean cities and states.

Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum

- 1200-1000: vaskor 1
- 1000-586: vaskor 2
- Népek és államalakulatok az 1. évezred elején

Fönícia és a föníciai kultúra „rétegei”

(1) Libanoni hegység és a Földközi tenger között:

Szidón, Türosz, Búblosz, Akkó, Tripoli, stb.

(2) „Elföníciásodott” tengerpart:

Például a vaskor 1-ben még jellegzetesen filiszteus városok (Asdód, Askelón, Gáza, Gát, Ekron) vaskor 2-re már a föníciai kultúrkör perifériájává válnak (nyelv, írás, kultúra, identitás, stb. szempontjából).

(3) Föníciai gyarmatosítás:

Türosz kereskedőtelepei az i. e. 10. századtól, Hispániától a Fekete-tengerig.

(4) Karthágó és a punok

Fönícia: a „magterület”

Libanoni hegység és a Földközi tenger között: Szidón, Türosz, Búblosz, Akkó, Tripoli, stb.

Kb. i. e. 3000-1200: Kánaán-Szíria része, egyiptomi, hettita, mezopotámiai és mükénéi befolyás.

I. e. 2. évezred: városállamok, amelyek jelentős kereskedelmi központokká válnak (pl. bíborfesték; v.ö. pénzrendszer kialakítása az I. évezredben).

1200. körül: az izraeliták, filiszteusok és arámiak megjelenése – ezt követően a korábbi kánaáni kultúra egyedüli örökösei → „föníciai identitás” kialakulása.

Újasszír, rövid egyiptomi (Néko), majd babilóniai hódítás (605. Karkemis).

Nabukudurriuszur 13 évig ostromolja Türoszt (v.ö. Ezékiel, Josephus).

538: Kürosz. 332: Nagy Sándor (9 hónapig ostromolja Türoszt).

Fönícia: az expanzió

Föníciai gyarmatosítás:

Türosz kereskedőtelepei az i. e. 10. századtól kezdve, Hispániától a Fekete-tengerig, a görögökkel, majd a rómaiakkal versenyezve. Gazdasági és kereskedelmi szempontból az Újasszír Birodalom kiegészítése a tengeren.

A keleti kultúra (például az ábécé) elterjesztése a nyugati Mediterráneumban. A görögök és rómaiak élénk érdeklődése Fönícia iránt.

Karthágó (qart-Chadast = 'új város') – punok:

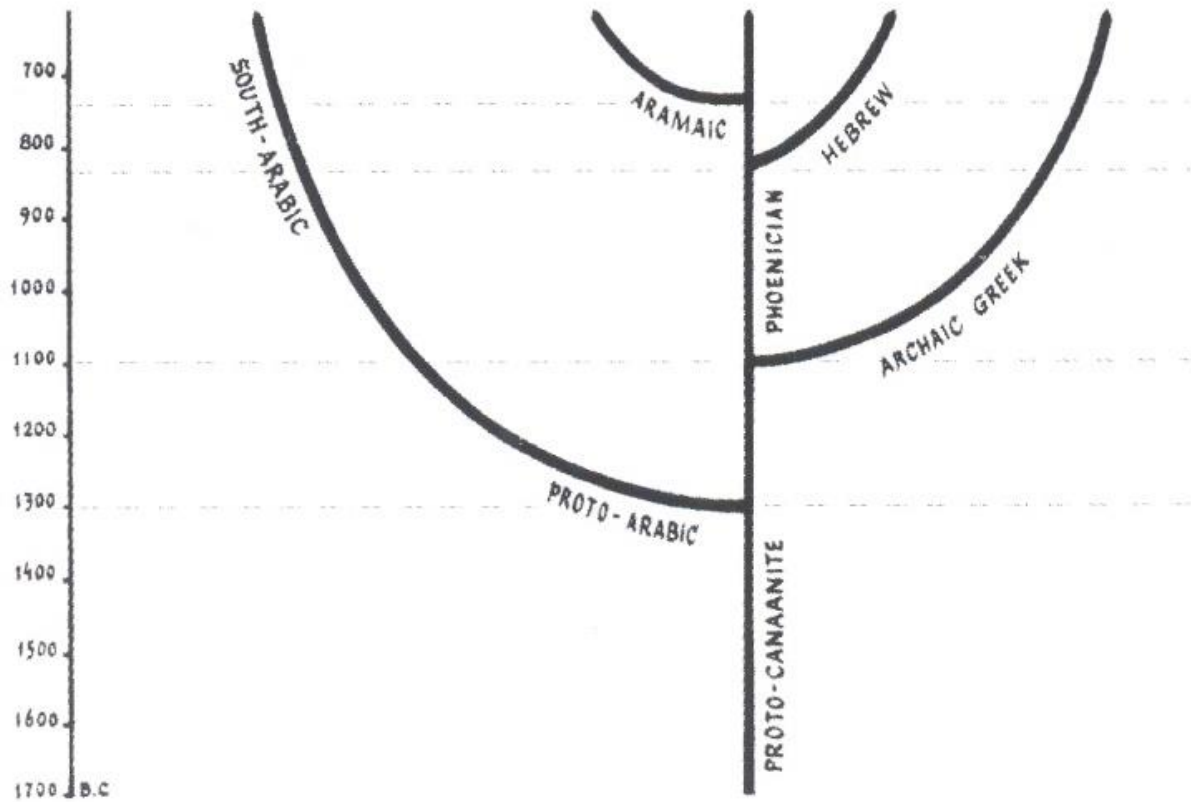
Önálló hatalommá válnak az i. e. I. évezred második felében, amikorra Türosz már jelentőségét veszítette. Pun-római háborúk. Város végső elpusztítása i. e. 146-ban, de az újpun nyelv, kultúra, írás fennmarad az i. sz. 2-5. századig.

Fönícia: kultúra és források

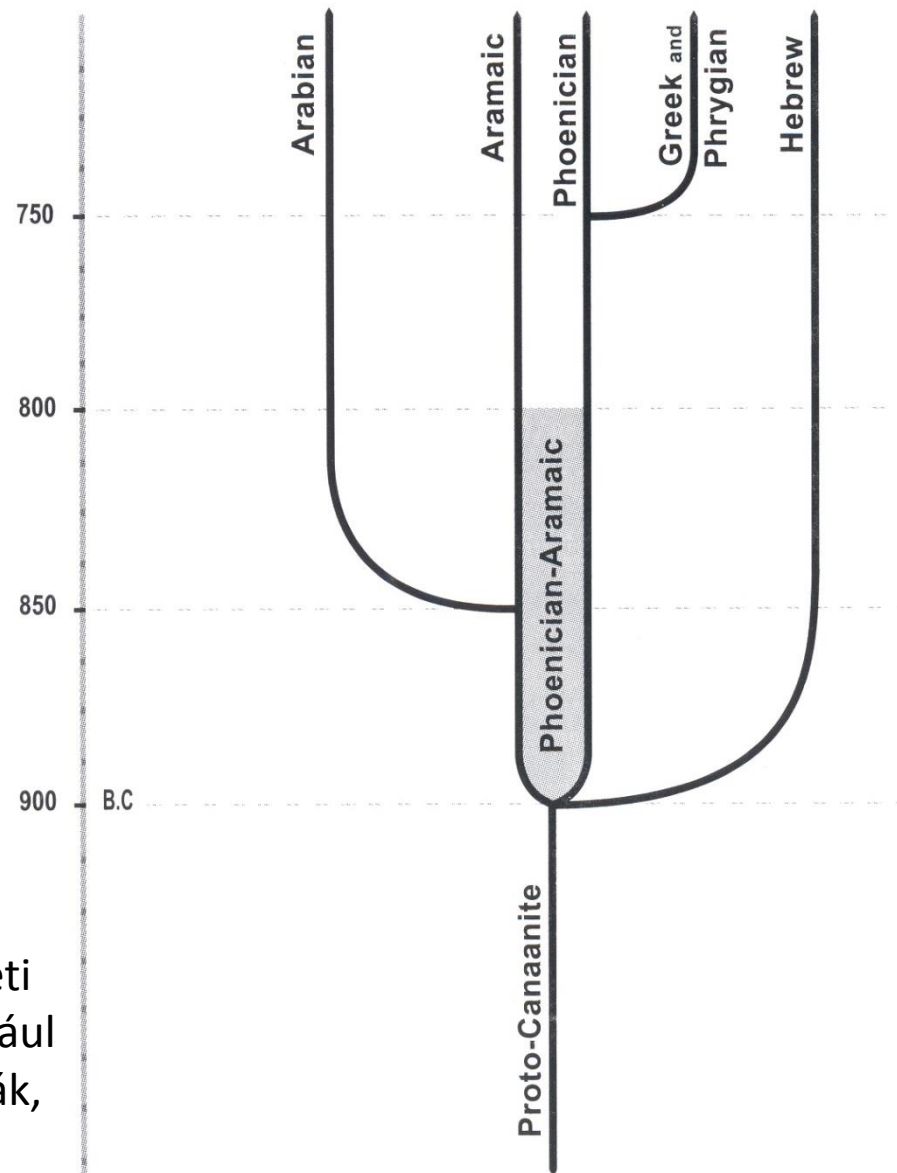
Nyelv, írás, feliratok:

- Pun nyelvemlékek római szerzőknél, Szt. Ágoston pun anyanyelvű.
- Föníciai nyelvemlékek felfedezése 17-18. században: az újkori sémi nyelvészet kezdete.
- Betűírás 22 betűvel (v.ö. a héber ábécé betűinek a nevei) – kb. i. e. 11. századtól (?).
- Megj: a proto-kánaáni írás az i. e. 2. évezred eleje (~1800) óta, proto-sinai feliratok az évezred közepén (~1500).
- Fontos feliratokra példa:
  - Ahram, Büblosz királyának szarkofágja (i. e. 10. sz. eleje)
  - Yehawmilk sztélé (Büblosz királya, i. e. 5. sz. közepe)
  - Tabnit/Tibnit és Esmunezer/Esmunazor szarkofágja (Szidón királyai, i. e. 5. sz. vagy később)
  - Karatepe (gyarmattelep, hettita-föníciai kétnyelvű, i. e. 8. sz.)
  - Gyarmattelepek alapításának elbeszélése, genealógiák, templomi feliratok, stb.

Írástörténet: Joseph Naveh 1982

vs. Benjamin Sass 2005

Az írások történetének rekonstrukciója a feliratokat tartalmazó régészeti leletek datálásától függ. De a legtöbb felirat datálása nehéz, mert például nem kontrollált régészeti ásatásból került elő, nem szerves anyagra írták, stb. Datálás leginkább a betűk alakja alapján => körkörös érvelés.

Fönícia

Vallás, mitológia:

- Termékenység-i istenek: férfi istenek (*Baal* viharisten $\approx$ *Hadad*) és női párjaik (*Anat*, *Astart*).
  - Továbbá *Dagan* szintén termékenységisten. *Baal*-mitoszok.
  - *Baal* helyi változatai (*Baal-Szapan*, *Baal-Biqa*, *Baal-Haszor*, *Baal-Zebul* / *Baal-Zebub*...)
- Égistenek: *Él* (a kánaáni-ugariti panteon főistene), *Samu* (az ég deifikációja)...
- További deifikált természeti jelenségek, pl.: *Jamm* (tenger), *Mot* (halál), *Jarih* (hold), stb.
- *Moloch* (*Molochmor*): gyermekáldozatot helyettesítő bárányáldozat, tehát nem istenség neve! A kánaáni időkben az elsőszülöttek feláldozása nagy veszedelem idején, például a Jeruzsálem melletti Hinom-völgyben (*Gé Hinom* > *Gehenom*, „Gyehenna”)
- Városok főistene, pl. *Melkart* („a város királya”): Türosz főistene.

Arámiak

- Arám = országnév; arámi = nép, nyelv (pl. *arámiul*). Aramean people vs. Aramaic language.
- Izrael anakronisztikus önazonosítása az arámiakkal (szemben a kánaánitákkal):
pl. Gen. 24,10; 25,20; 31,47; Deut. 26,5.
- I. e. 11. sz. elején: arámi törzsek megjelenése Elő-Ázsiában (valósz. demográfiai robbanás következtében nomád hullám a sivatag felől, v.ö.: akkádok, amurrúk, arabok...).
A Perzsa-öböltől az Anti-Libanonig.
- 10. századtól a törzsi struktúra fokozatos átalakulása sejkiségekké, kiskirályságokká Szíriában.
Városállamok, pl. Damaszkusz. Új-hettita államok Szíriában, akikkel az arámiak korábban rivalizálnak, majd idővel elarámiasodnak.
- I. e. 8. század második felében az Újasszír Birodalom vazallusokká teszi, majd meghódítja a szíriai arámi kiskirályságokat. Deportálások.
- Az önálló arámi etnikum megszűnik, de... az egész Közel-Kelet elarámiasodik.

Arámiak: kultúra

- Szinkretikus kultúra: neo-hettita, föníciai, asszír és izraelita hatások.
- Föníciai eredetű panteon (főisten: Hadad, ősi nyugati sémi viharisten).
- Az arámi nyelv a Közel-Kelet *lingua franca*-jává válik, a diplomácia nyelvévé (v.ö. Jeruzsálem ostroma 701, 2Kir. 18,26 = Jes. 36,11).
- Egyéni karrierrek, például arámi írnokok az újasszír hadseregben?
Vagy csak demográfiai folyamatok?

Arámiak: egy nyelv továbbélése az eredeti etnikum felolvadása után

Az arámi nyelv korszakai:

1. Ó- vagy régi arámi (11. sz. – 538): az arámi városállamok feliratai.
2. Birodalmi arámi: (6-4. sz.): az Újbabiloni, és főleg a Perzsa Birodalom egyik hivatalos nyelve.
3. Közép-arámi: a Közel-Kelet legfontosabb beszélt nyelveként továbbfejlődik a hellenista és római korban, dialektusok alakulnak ki, de az írott nyelv követi a hivatalos (birodalmi) mintákat.
4. Kései arámi: az i. sz. 2. századtól kezdve a beszélt dialektusok válnak irodalmi nyelvvé is. Két nagy ág: nyugati arámi (palesztinai zsidó arámi, palesztinai keresztény arámi, samaritánus arámi...) és keleti arámi (szír és dialektusai, mandeus, babilóniai zsidó arámi...).
5. Neo-arámi: az arab hódítás után (keresztény és zsidó) szigetközösségekben továbbra is beszélik a kései arámi dialektusait, azok továbbfejlődnek.

Ammoniták, edomiták, moabiták

Egymással és Izraellel nagyon közeli rokon népek, nyelvek.

Hasonló nyelv, hasonló betűk, hasonló kultúra – finom eltérésekkel.

Eltérő helyi-nemzeti istenek, ezért eltérő nevek

(Moáb: Kemos, Edom: Qausz, Ammon: Milkom?; Izrael: JHWH)

Állandó kapcsolat Izraellel: háborúk, rokonság (pl. Rut), stb.

Hasonló sors mint az Északi királyság: feltűnnek a történelem színpadán, létrejön egy királyság, amelyet az Újasszír Birodalom előbb vazallus állammá tesz, majd meghódít, a lakosság pedig felolvad a közel-keleti olvasztótégelyben.

Feliratok:

Mésa-sztélé (Moabite stone, kb. i. e. 840): Mésa, Moáb királyának a győzelme

Omri, Izrael királyának fia felett, v.ö. 2Kir. 3,4-8.

Néhány kisebb felirat, osztrakonok, pecsétek, stb.

A sémi nyelvcsalád és kontextusa

Az afroázsiai nyelvcsalád,
a.k.a. *Afroasiatic language phylum*,
régábban: *semito-hamita nyelvek*

Source: http://alma.matrix.msu.edu/african_languages

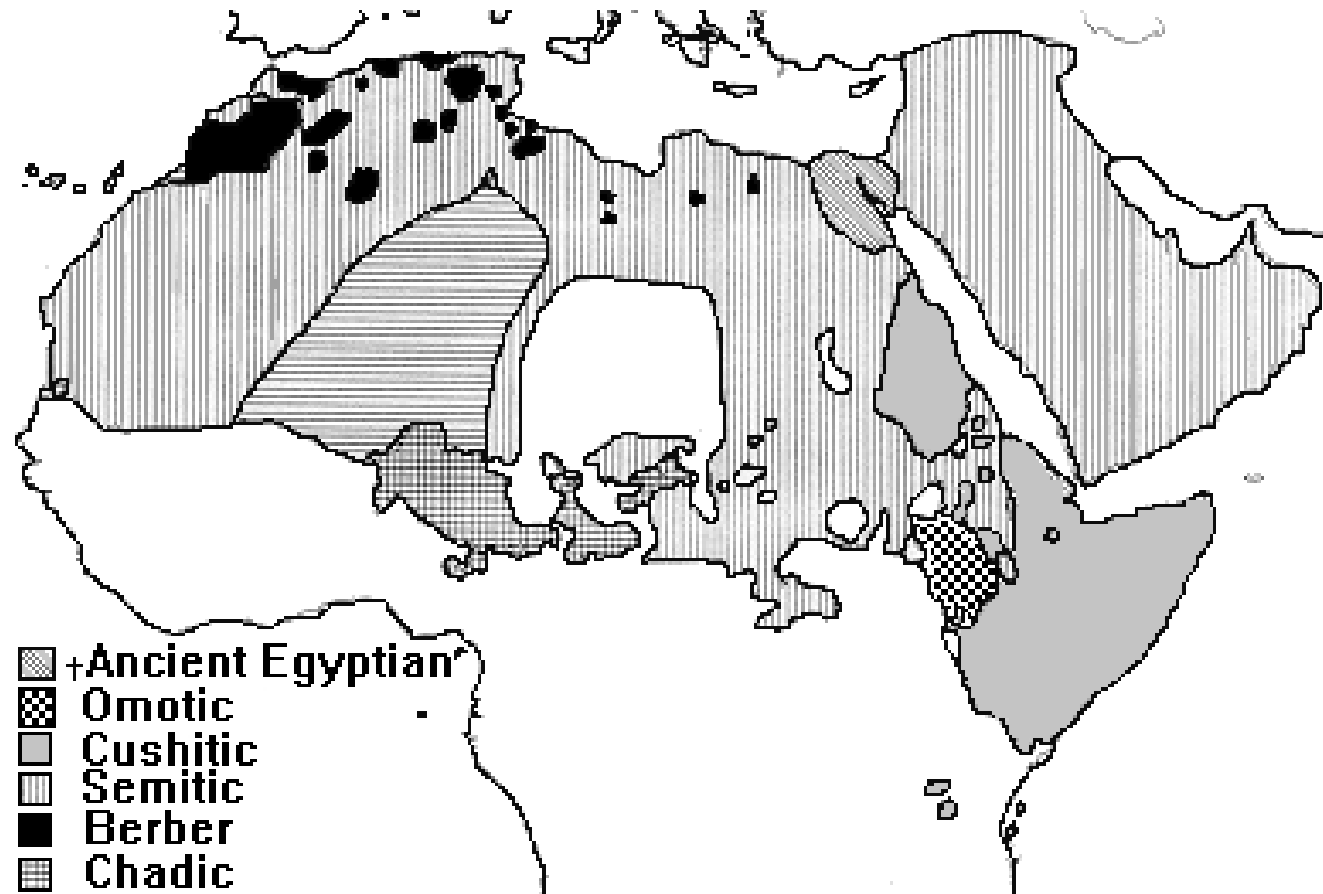
Az afroázsiai nyelvcsalád

- Sémi nyelvcsalád
- Az egyiptomi nyelv: óegyiptomi => kopt
- Berbero-líbiai nyelvek (Észak-Afrika: Atlasz, Szahara)
- Kúsita nyelvek (Kelet-Afrika: Etiópia, stb.)
- Csádi nyelvek (Nyugat-Afrika: pl., *Hausza*.)
- Omói/omotikus nyelvek (DNy-Etiópia)

1950: Joseph Greenberg. Since: many different subgroups proposed.

Common ancestors: when, where, how did they live?

Az afroázsiai nyelvcsalád, a.k.a. *Afroasiatic language phylum*

Source: <http://linguistics.byu.edu/classes/ling450ch/images/aamap.gif>,
Adapted from Bomhard 1984:181.

A sémi nyelvek: alcsoportok?

Legelső megközelítés:

Keleti sémi: akkád (és eblai)

Nyugati sémi:

Északnyugati sémi:

ugariti, arámi, kánaáni

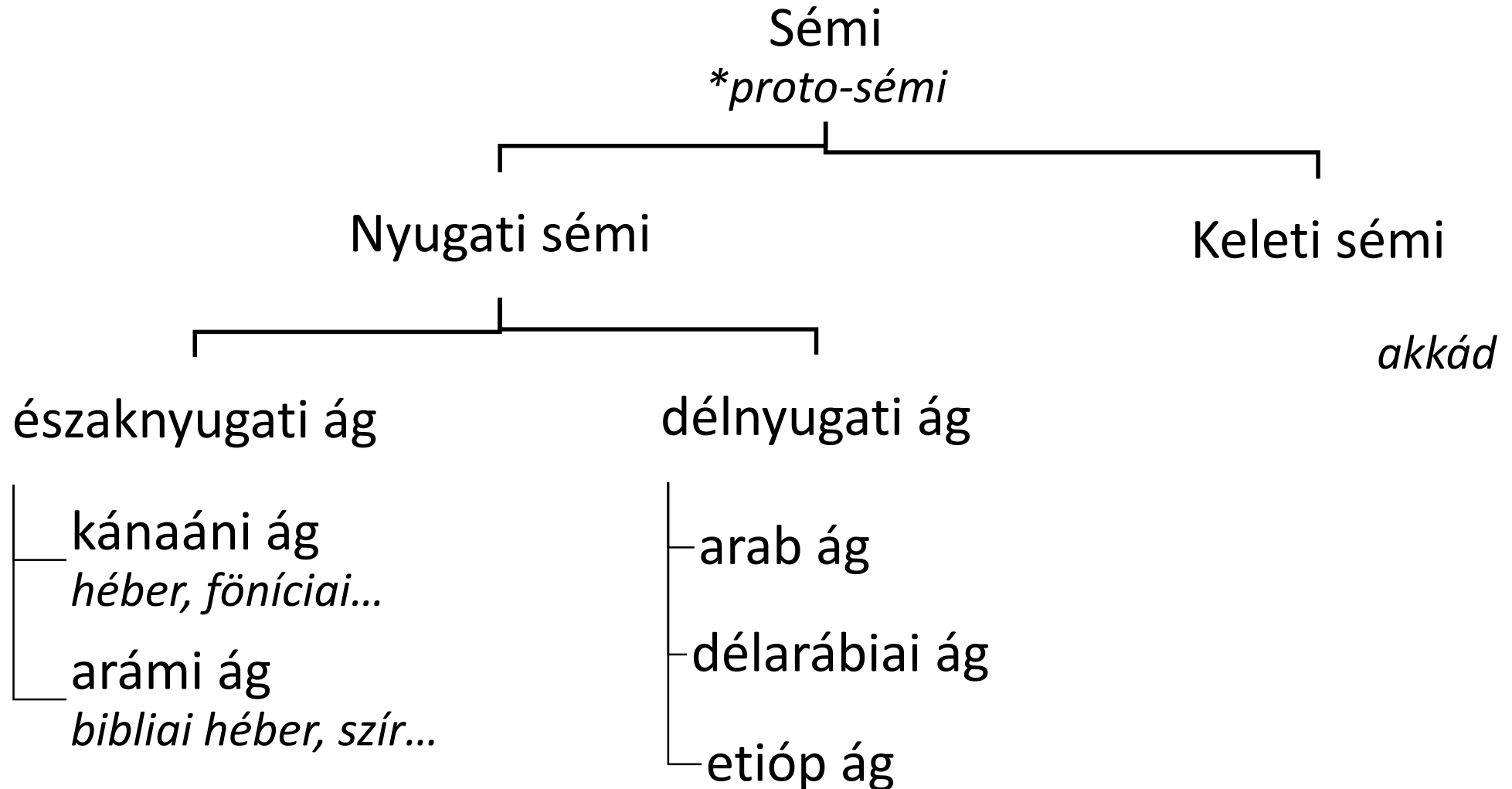
Arab (Centrális sémi = arab + Ény-sémi?
vagy a déliekhez tartozik? Vagy külön ág?)

Déli sémi:

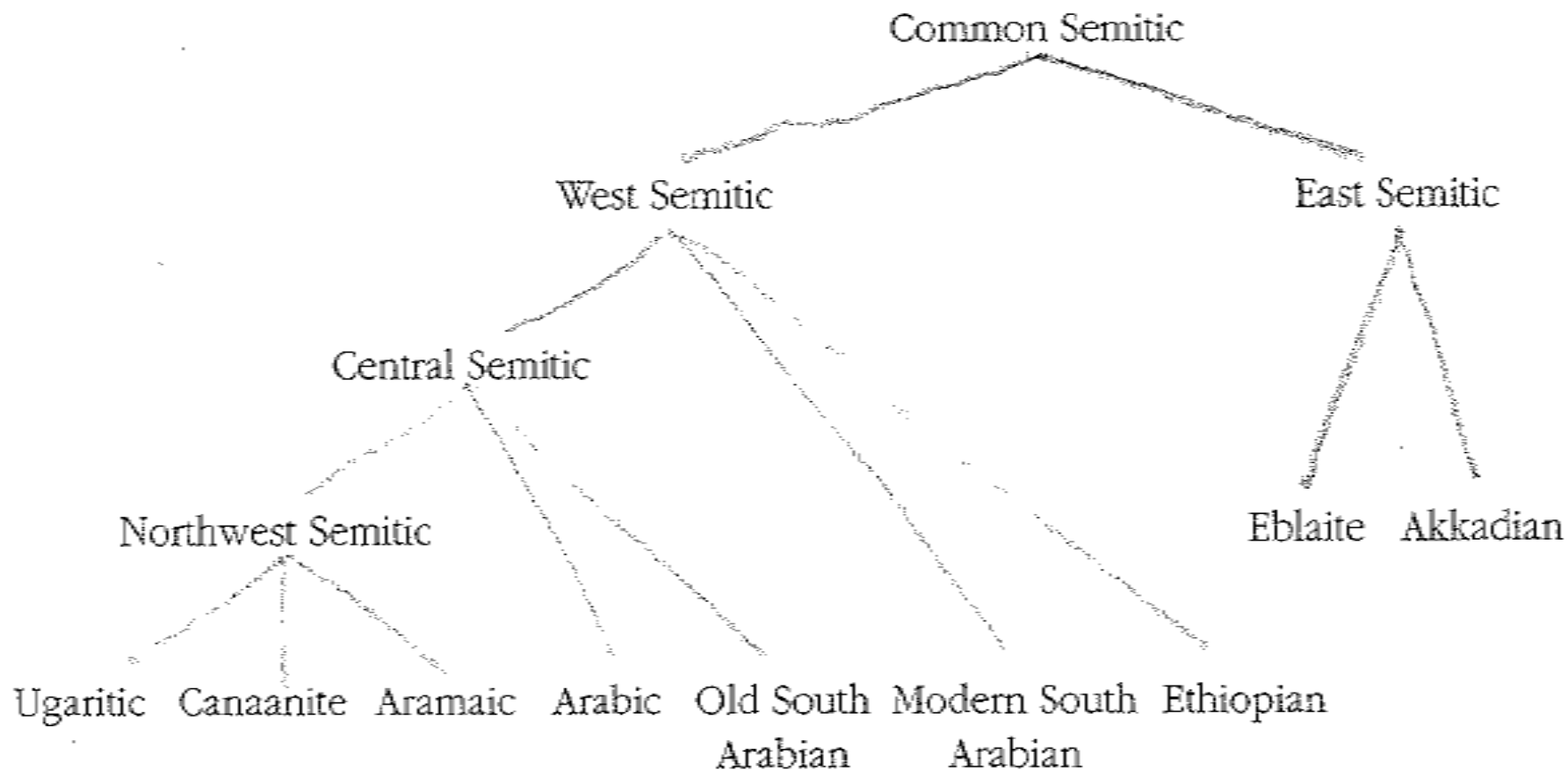
Modern délarab, epigrafikus délarab,
etiópai sémi nyelvek (geez; amhara, tigré, tigrinya...)

Sémi nyelvek családfája:

régi, ma már nem elfogadott, elsősorban földrajzi alapú felosztás

Nyelvcsalád és családfa (kb. standard verzió)

John Huehnergard: 'Introduction'. In: John Kaltner and Steven L. McKenzie (eds.): *Beyond Babel: A Handbook for BH and Related Languages*. SBL 2002. Pp. 1-18.

Nyelvcsalád és családfa

(kevésbé standard verzió)

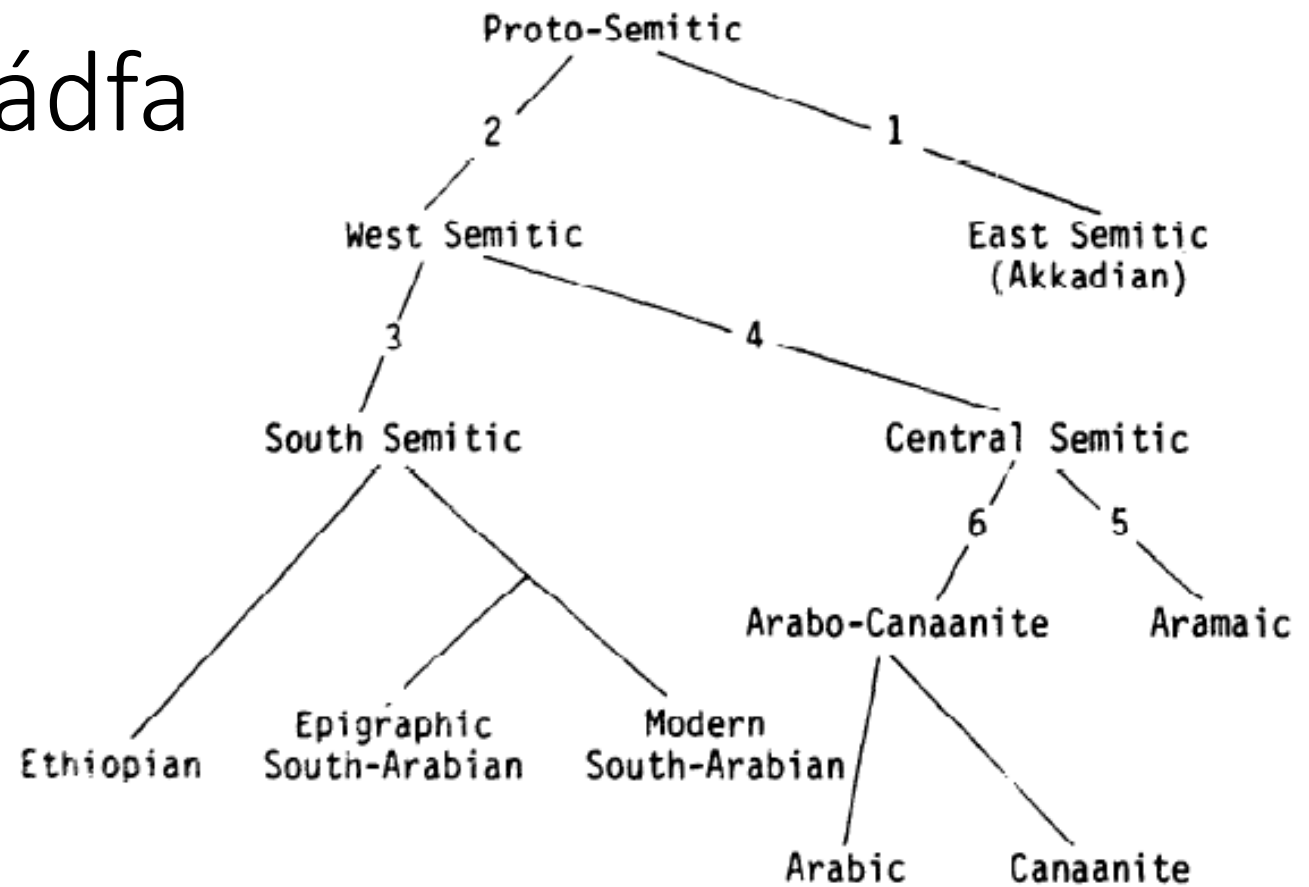

Fig. 2. The genealogical tree of Semitic. 1: Akkadian – archaic in many respects. 2: West-Semitic – innovation: adoption of a suffix-conjugation for the past tense (4.2.2). 3: South-Semitic – innovation: Generalization of *-k-* in the past tense (2.1), generalization of a closed vowel in verbal prefixes (2.2). 4: Central Semitic – innovation: adoption of Jussive *+u* for the nonpast (4.2.3), generalization of *-t-* in the past tense (2.1), generalization of the same vowel for verbal prefixes in one verb (2.2). 5: Aramaic – archaic feminine plural (4.1). 6: Arabo-Canaanite – innovation: adoption of *-na* as a feminine plural ending in verbs (4.1).

Robert Hetzron: Two principles of genetic reconstruction. *Lingua* 38.2 (1976): 89-108.

Néhány izoglossza

(Hetzron nyomán)

	Akkád (stativ)	Klasszikus arab	(Tiberiasi) Héber	Arámi (bibliai)	Geez		
Szuffix konjugáció							
	stativ	perfectum	perfectum	perfectum	perfectum		<i>szemantika</i>
Sg. 1c.	-āku	-tu	-tī	-et	-kū		<i>morfológia</i>
Sg. 2m.	-āta	-ta	-tā	-t(ā)	-ka		
Sg. 2f.	-āti	-ti	-t	-tī	-kī		
Prefix konjugáció							
Pl. 2f	t – ā	ta – na	ti – nā	t – ān	tə – ā		<i>morfológia</i>
Pl. 3f	i – ā	ya – na	ti – nā	y – ān	yə – ā		
'béke'	<i>šalāmu</i>	<i>salām</i>	<i>šālōm</i>	<i>šlām</i>	<i>salām, sən?</i>		<i>lexikon, fonológia</i>

(Hetzron 1976: „principle of archaic heterogeneity”, „principle of shared morpholexical innovation”)

Családfa

	arab	arámi	héber	ugariti	akkád	geez
* <i>ā</i> >	<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ō</i>	<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ā / a</i>
* <i>t̄</i> >	<i>t̄</i>	<i>t</i>	<i>š</i>	<i>t̄</i>	<i>š</i>	<i>š / s</i>
főnévragozás	van	nincs	nincs	van	van	nincs
szuffixragozás Sg. 1	<i>-tu</i>	<i>-et</i>	<i>-ti</i>	-T	<i>-āku</i>	<i>-kū</i>
szuffixragozás Sg. 2m	<i>-ti</i>	<i>-t(ā)</i>	<i>-ta</i>	-T	<i>-āta</i>	<i>-ka</i>
szuffixragozás Sg. 2f	<i>-ta</i>	<i>-tī</i>	<i>-t</i>	-T	<i>-āti</i>	<i>-kī</i>
határozott főnév	<i>al-</i>	<i>-ā</i>	<i>ha-</i>	∅	∅	∅?
Tört többes szám	van	nincs (?)	nincs (?)	nincs (?)	nincs (?)	van

- Hasonló nyelvek közelebbi rokonok, de...
- ... a családfa egy történetet is elmesél.

Családfamodell

- Szinkrón nyelvészet: a nyelv állapota adott időpontban
családfa = tipológia, csoportosítás, a hasonlóság mértéke alapján
- Diakrón nyelvészet: a nyelv változása időben
családfa = narratíva a nyelvek fokozatos differenciálódásáról:
ágak szétválása egy hipotetikus közös ősből kiindulva.
- Történeti-összehasonlító nyelvészet: mi a legplauzibilisebb narratíva?
- Fontos: a nyelvek története $\neq$ a nyelvet beszélő népek történetével,
vagy a nyelvet beszélő nép kultúrájának, stb. a történetével!

Dialektuskontinuum

Izoglosszák az északnyugati sémi nyelveknél

	főnévragozás: esetek	határozott főnév jelölve	*ā >
<i>Ugariti</i>	van	nem	ā
<i>Tel-Amarna</i>	van	nem	ō
<i>Héber</i>	nincs	igen	ō
<i>Arámi</i>	nincs	igen	ā

Mi a „helyes” csoportosítás:

ugariti nyelv és a Tel-Amarna-i glosszák nyelve
vagy héber és Tel-Amarna

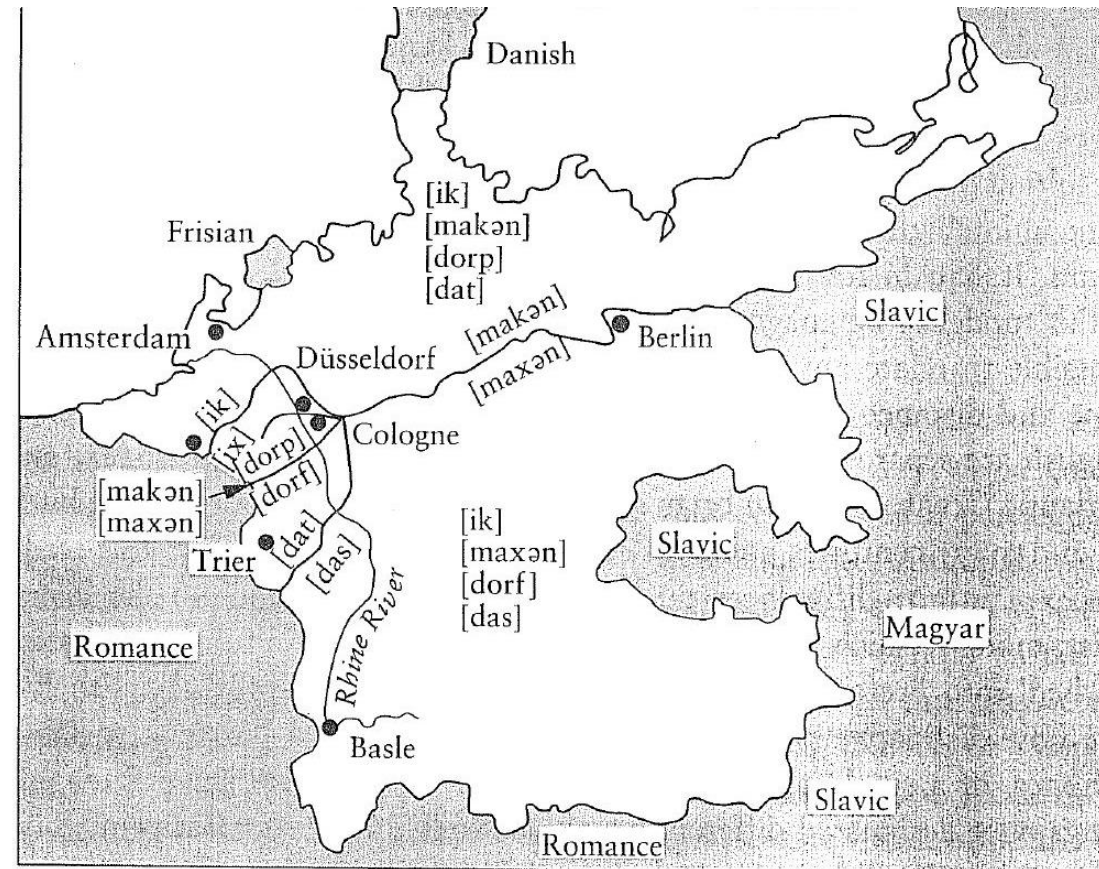
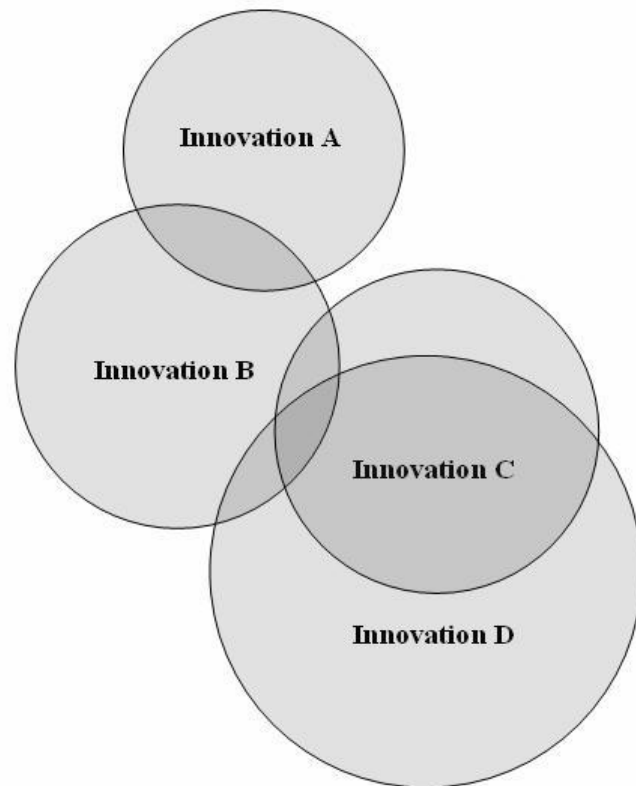
vs. héber és arámi,
vs. ugariti és arámi?

Vegyük észre: 2. évezredi nyelvek vs. 1. évezredi nyelvek!

Javasolt „narratíva”: a héber és Tel-Amarna önálló ágat képvisel (kánaáni nyelvek), mert feltételezett közös ősükben lezajlott a *ā > ō hangváltozás, szemben az arámival és az ugaritival. A 2. évezredben még volt esetrendszer, az első évezredi nyelveknél már lekopott. De az 1.évezred elején a térségen végigsöpört egy innovációs hullám: az egymástól rég szétvált nyelvekben kialakult a főnév határozottságának a jelölése.

A családfamodell határai

- A nyelvek korát is vegyük figyelembe! Valamint:
- Dialektuskontinuum => hullámmodell:

Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum

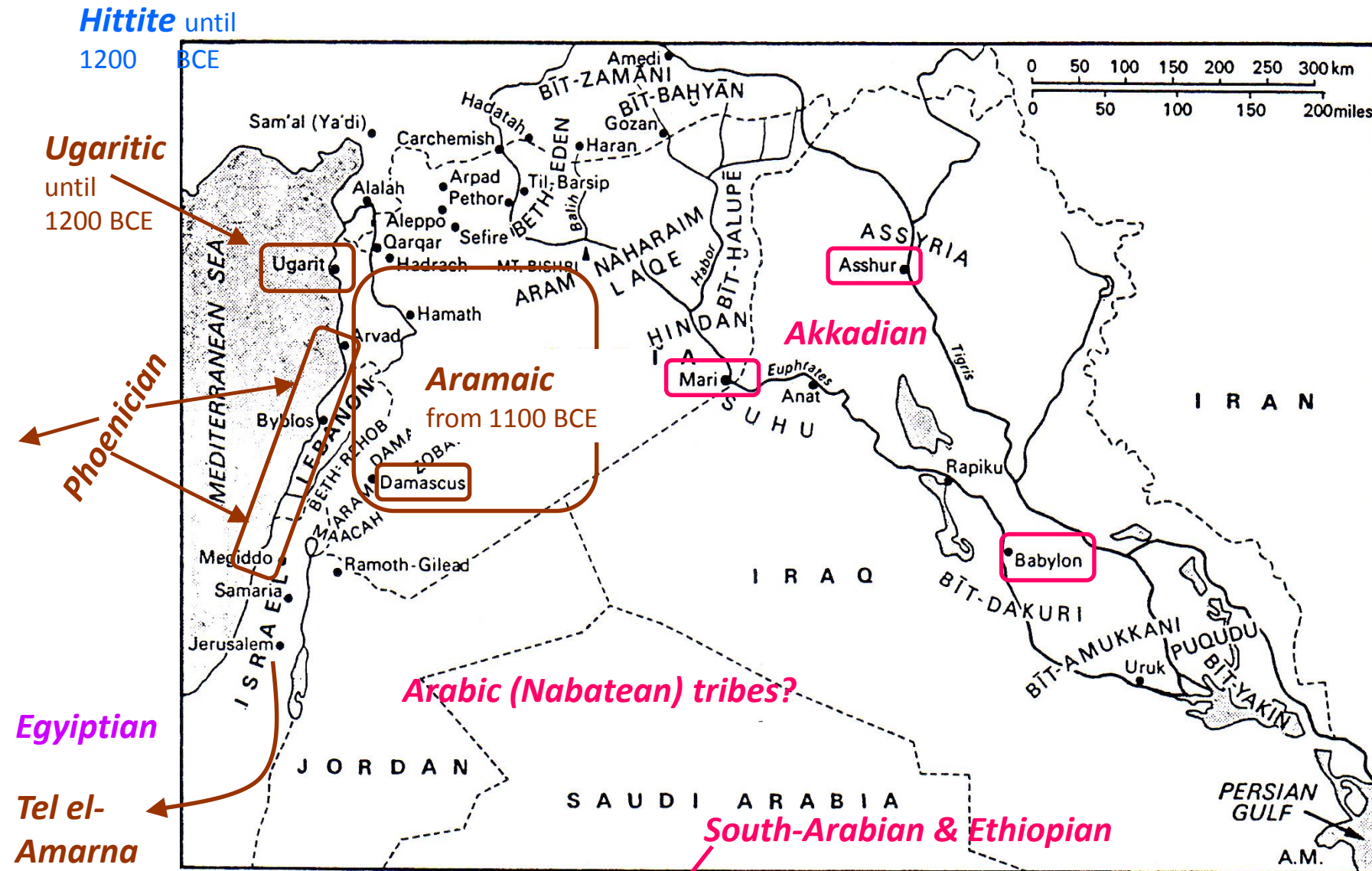
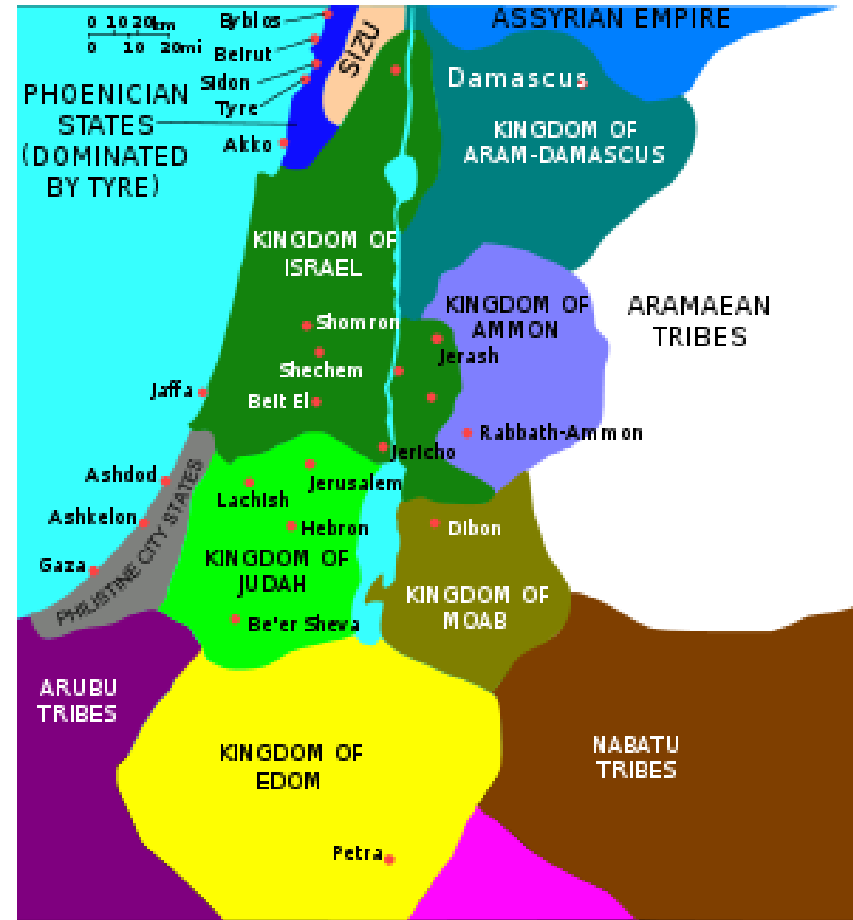

FIG. 4. The Aramaean cities and states.

Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum

- Soon after 1000 BCE:
- (Ugaritic not anymore, no Canaanite shift)
- (Philistine language? Indo-European?)
- Aramaic in Syria (no Canaanite shift)
- Canaanite sound shift [ā] > [ō]:
Phoenician on the coast, and
Hebrew: Northern and Southern dialects? (E.g., shibbolet/sibbolet?)
- Ammonite, Moabite, Edomite (etc?).
- *Most probably:*
- - spoken dialect continuum
- artificial official/literary language(s) in inscriptions.

Source: http://library.kiwix.org:4201/l/300px_Levant_830_svg.png

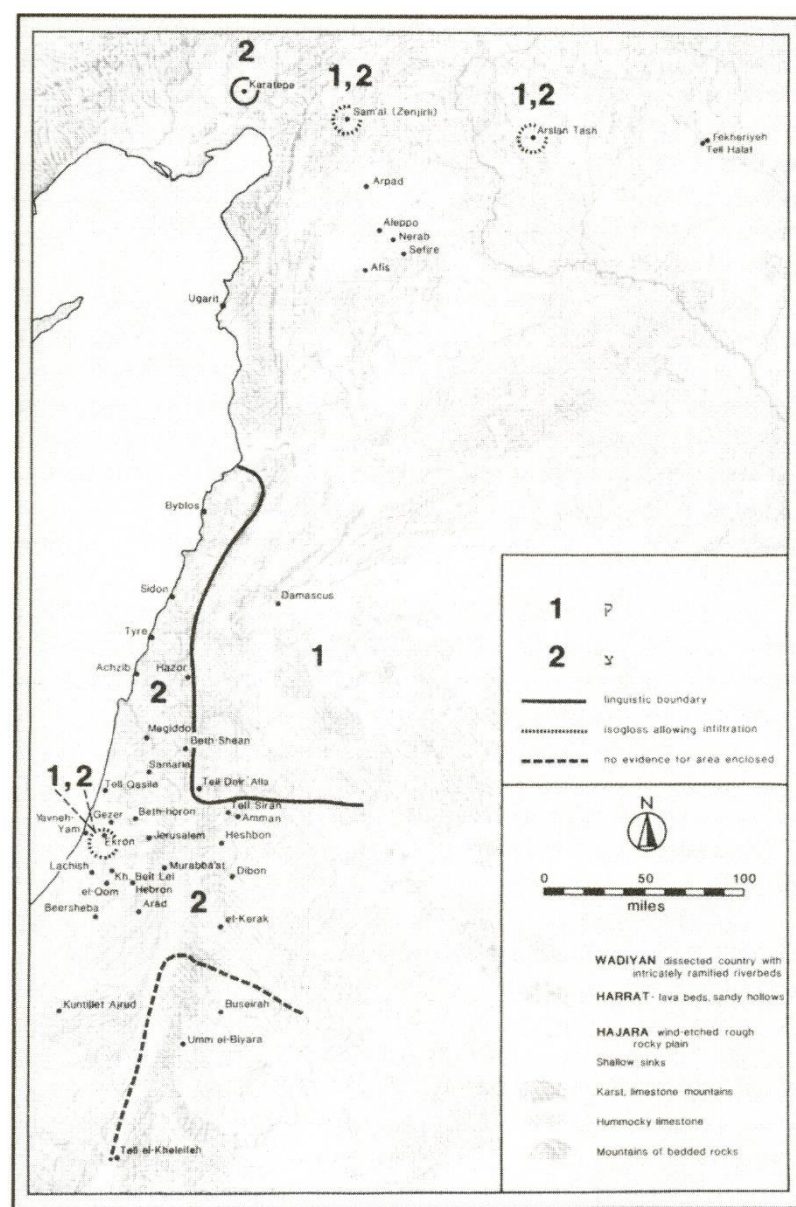

A bibliai héber északi dialektusa: *bēt* `ház', *šat* `év', stb.

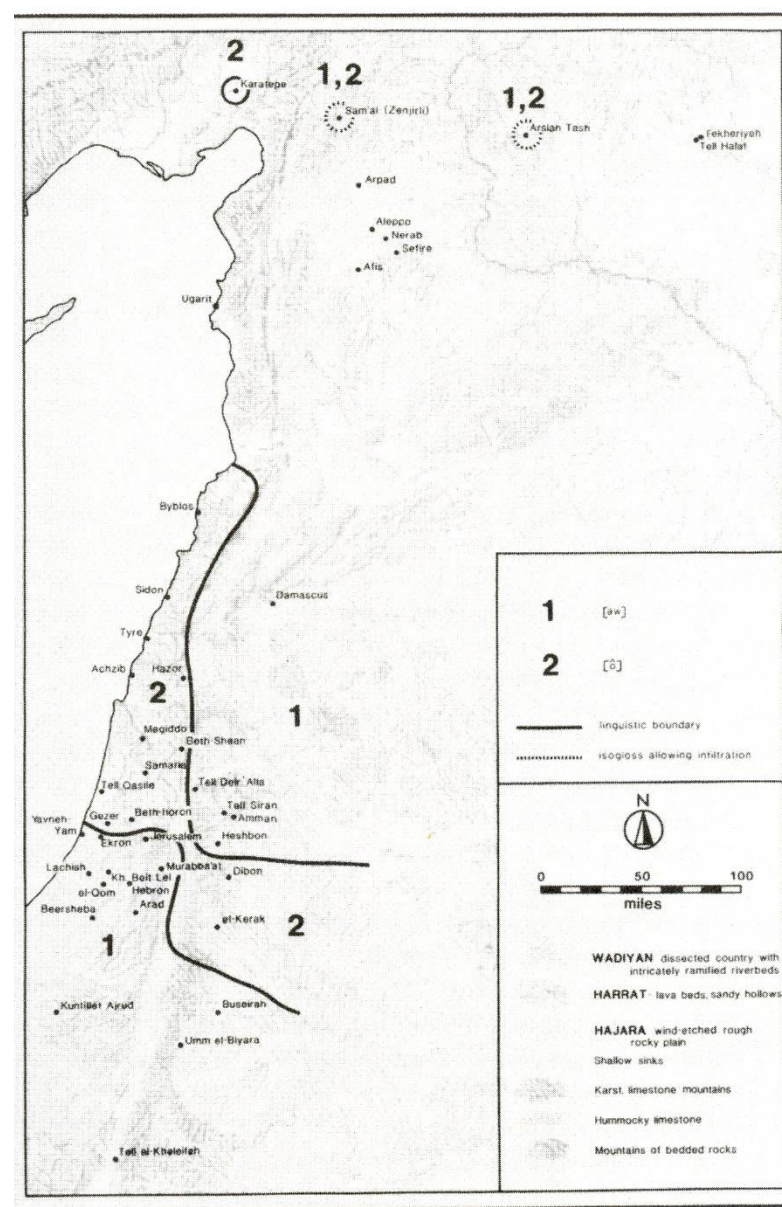
Az esetragok lekopása után szóvégi mássalhangzó-torlódás vagy diftongus jött létre. Feloldása: epentézis (v.ö. szegoláták), összevonás vagy asszimiláció/törlés.

Az északi dialektusokban nem zajlott le epentézis a következő esetekben:

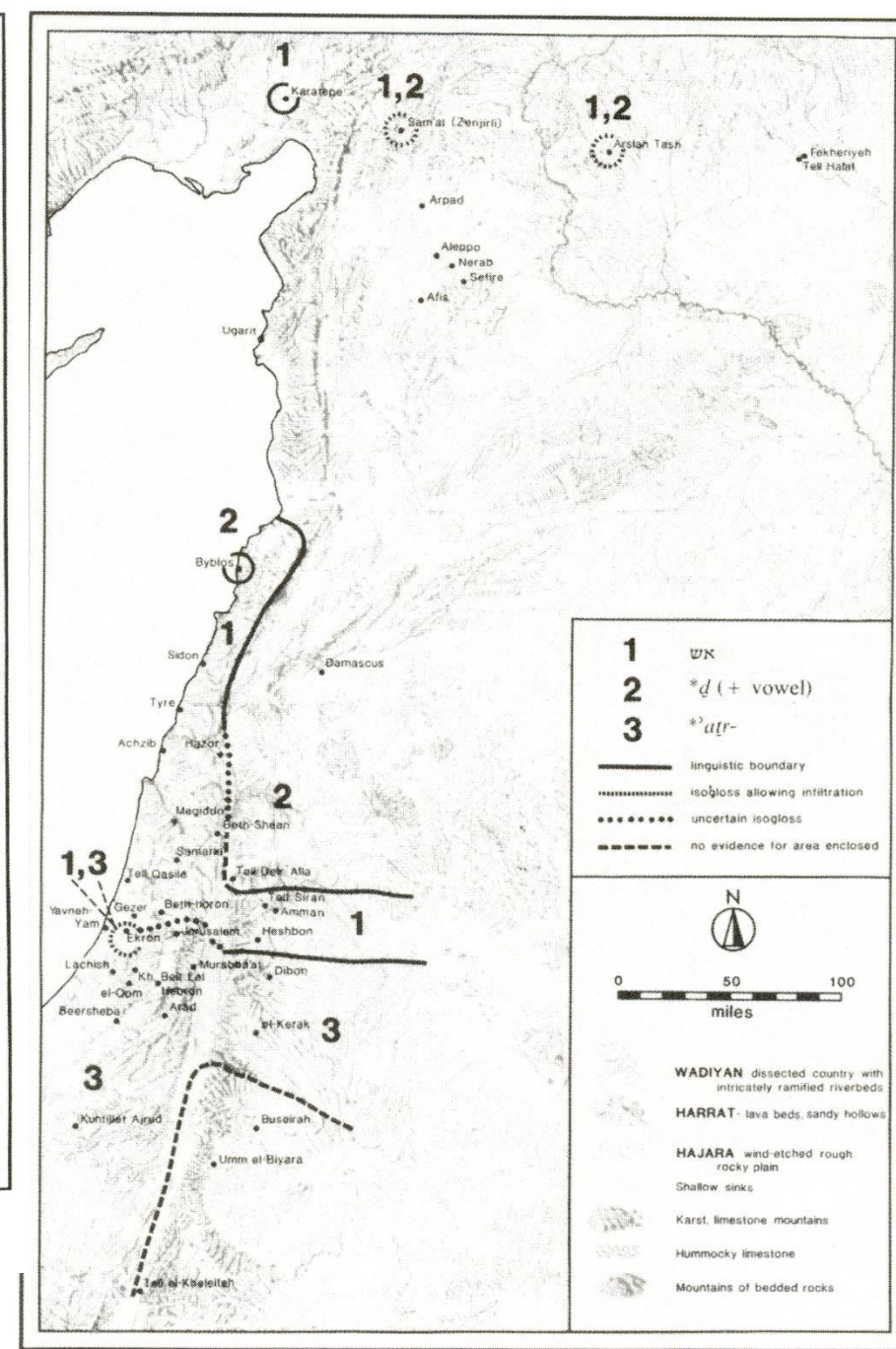
Proto-ÉNy sémi	esetrag lekopása után	epentézis / törlés, összevonás	
• <i>*baytum</i> ('ház') > <i>*bayt</i>	>	<i>bayit</i> /	<i>bēt</i>
		Judeai héber status abs. / Jud. hb st. constr., északi hb.	
• <i>*bintum</i> ('lány') > <i>*bint</i>	>	~~<i>binvt</i>~~ /	<i>bit(t), bat(t)</i>
		sehol /	mindenhol
• <i>*šantum</i> ('év') > <i>šant</i>	>	<i>šana(t)</i> /	<i>šat(t)</i>
		Judeai héber st. abs. (constr.) / északi héber	

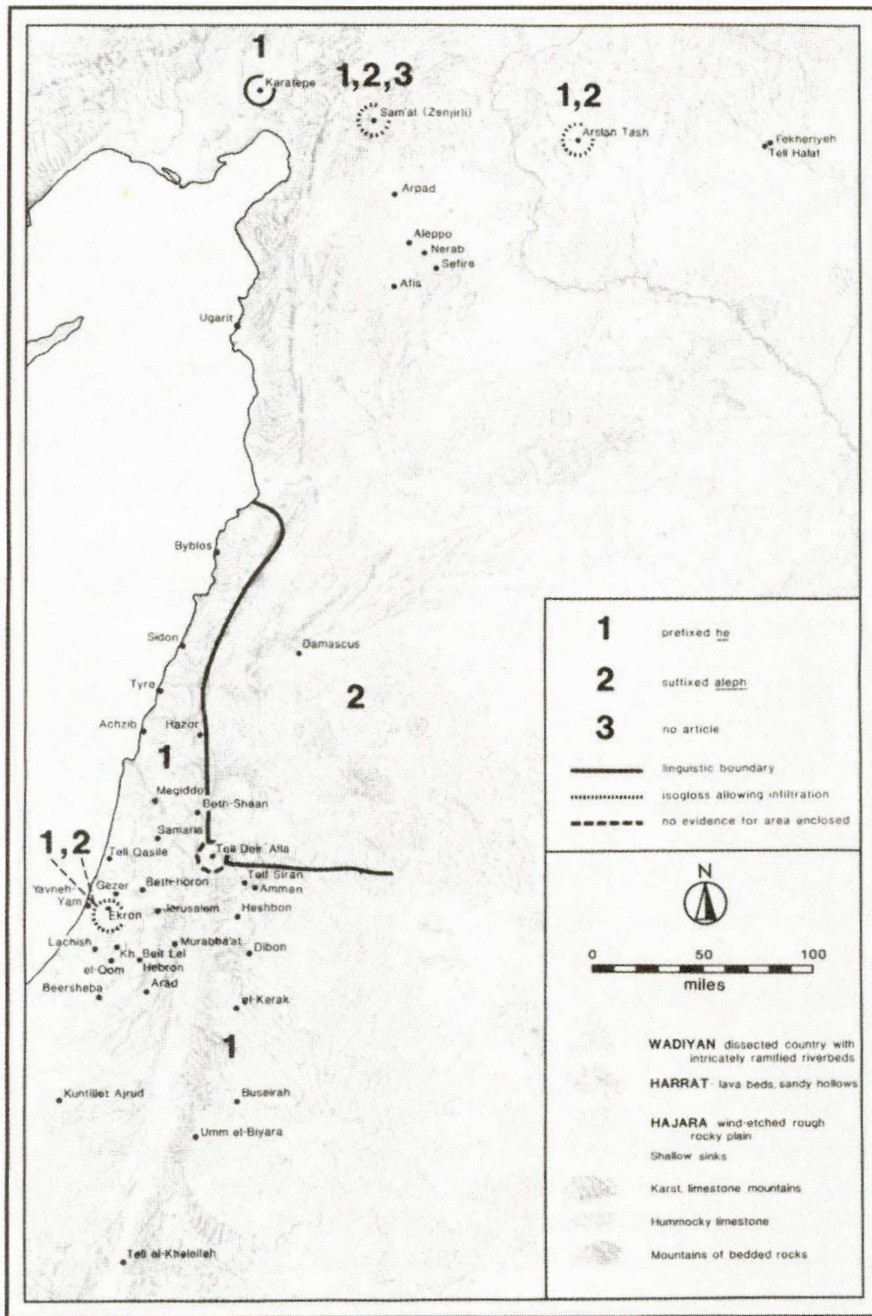
MAP 2: The correspondences of *d.

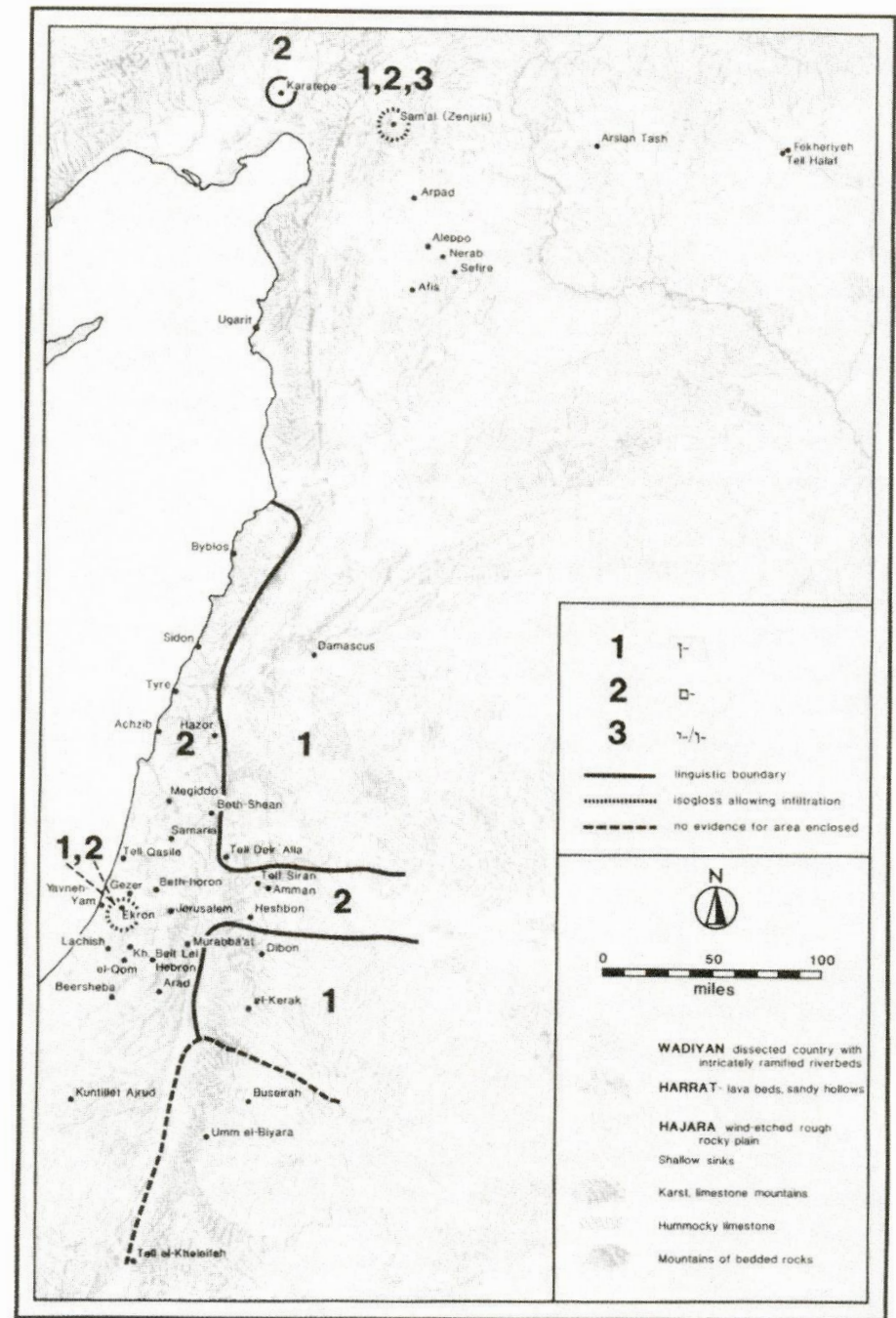
MAP 3: The correspondences of *aw.

MAP 4: The relative particle/pronoun.

MAP 5: The definite article.

MAP 6: The ending of the definite article.

Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum

- Viszonylag konzisztens határ az arámi és a többi közt
- Folytonos átmenet / izoglosszánként változó határ:
  - Föníciai
  - Héber északi dialektusa
  - Héber déli dialektusa (júdeai nyelv)
  - Ammonita
  - Moabita
  - Edomita

Összefoglalás

Összefoglalás

- Röviden áttekintettük a vaskori Izrael (és Júda) szomszédjait: Föníciát, Arámot, Ammont, Moábot és Edomot.
- A 10-9. századi kiskirályságokat a 8-7. században fokozatosan meghódítja az Újasszír Birodalom, a kis etnikumok nyelve, kultúrája, vallása fokozatosan feloldódik a nagy közel-keleti olvasztótégelyben.
- De három nép „átmenti” nyelvét, identitását vagy kultúráját: Fönícia (v.ö. punok), Arám (v.ö. arámi nyelv elterjedése) és Júda (v.ö. zsidóság).
- A nyelvtörténet, mint történeti narratíva alkotása, saját módszertannal. De a nyelvek története nem tükrözi feltétlenül az etnikumok történetét!
- Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum: hasonló kontinuum a térségben etnikai, kulturális... (sőt vallástörténeti!) szempontból is.

Köszönöm a figyelmet!